

5. Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 230 с.
6. Юрэвіч, У. Слова і вобраз / У. Юрэвіч. – Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1961. – 152 с.

Канановіч Аляксандр (Мінск)

АСНОВАСКЛАДАННЕ КАМПАНЕНТАЎ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ АДЗІНКІ ЯК СПОСАБ ЁТВАРЭННЯ НОВЫХ СЛОЎ

Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі як спосаб іх лексікалізацыі – гэта лексіка-сінтаксічны спосаб, сутнасць якога заключаецца ў тым, што кампаненты фразеалагізма злучаюцца ў адну складаную лексему. Спосаб складання асноў слоў-складнікаў фразеалагізмаў заснаваны на адначасовым раўнапраўным удзеле двух ці некалькіх кампанентаў ва ўтварэнні новага складанага слова. У працэсе асноваскладання адбываецца зрашчэнне асноў кампанентаў фразеалагічнай адзінкі (ФА) у адзінкавую намінацыю, якая захоўвае значэнне фразеалагізма ў цэлым. Параўноўваючы спосаб асноваскладання кампанентаў ФА са спосабам адфразеалагічнага словаўтварэння, М. М. Аляхновіч адзначае наступнае: “Калі пераход патэнцыяльнага слова ў самастойную лексічную адзінку са сваімі, адрознымі ад зыходных, сэнсавымі адценнямі і асаблівасцямі кантэкстуальнага ўжывання з’яўляецца пытаннем часу і актыўнасці моўнага выкарыстання, то пры ўтварэнні складанага цэлага на базе кампанентаў фразеалагічнай адзінкі адразу атрымліваем новае слова, якое ў поўным аб’ёме ўключаецца ў сістэму лексіка-граматычных адносін” [1, с. 24]. Часцей за ўсё назіраецца асноваскладанне двух кампанентаў фразеалагізма. Намі выдзелены два спосабы ўтварэння новых слоў шляхам асноваскладання кампанентаў фразеалагічных адзінак: асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі з нулявой афіксацыяй і асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі, ускладненае афіксацыяй.

1. Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі з нулявой афіксацыяй.

Чыстае асноваскладанне элементаў ФА характарызуецца тым, што пры ўтварэнні “кампазітаў-зрашчэнняў” [3, с. 24] зліццё ў адно складанае слова кампанентаў фразеалагізма адбываецца без дапамогі афіксаў. У ТСБЛМ выяўлены 6 лексем, утвораных такім спосабам: *абібок, вокамгненне, зубаскал, скалазуб, крывасмок, крывасос, лежабок*.

Слова абібок паводле ТСБЛМ [4, с. 15] мае значэнне (*разм. пагард.*) ‘гультай, лежабок, лайдак’ (*Абібок заўсёды шукае лёгкай*

работы.). Суаднясенне семантыкі разглядаемага слова і фразеалагізма абіваць бакі (бокі) *‘нічога не рабіць, гультаяваць, лодарнічаць’* [2, т. 1. с. 40] дазваляе сцвярджаць, што слова абібок утварылася шляхам складання асноў кампанентаў фразеалагізма, дзе адбылося скарачэнне ўтваральнай асновы дзеяслова (суфікс *-ва-* адсякаецца). Пры гэтым значэнне ФА кандэнсуецца ў адзінкавым слове.

Лексемы зубаскал і скалазуб (разм.) *‘пра чалавека, які любіць зубаскаліць, перасмешнік’* [4, с. 250] таксама з’яўляюцца прадуктамі адфразеалагічнага словаўтварэння. Яны ўзніклі на базе фразеалагізма скаліць зубы *‘смяяца, рагатаць; насміхацца з каго-н’* [2, т. 2, с. 341] шляхам злучэння ў адно складанае слова асноў кампанентаў фразеалагічнай адзінкі *зуб-* і *скал-*, дзе адбылося ўсячэнне ўтваральнай асновы дзеяслова *скаліць*.

Такім жа спосабам утварыліся словы крывасмок, крывасос, якія могуць выступаць у пераносным значэнні *‘бязлітасны, жорсткі чалавек, прыгнятальнік’* [4, с. 303]. Яны маюць складаную структуру, семантычна тоесную “кампазітаўтваральнай” [3, с. 32] структуры фразеалагізма піць (смактаць, высмоктаць, ссаць) кроў *‘бязлітасна эксплуатаваць, даводзіць да беднасці каго-небудзь’* [2, т. 2, с. 188]. Словы утварыліся шляхам асноваскладання, як варыянты кампазітаў з саставу прыведзенага фразеалагічнага зварота і нулявой суфіксацыі.

Фразеалагізм ляжаць на баку *‘нічога не рабіць, гультаяваць’* [2, т. 1, с. 587] паслужыў базай для ўтварэння новага складанага слова лежабок (разм.) *‘чалавек, які любіць доўга спаць, гультай’* [4, с. 315]. У працэсе ўтварэння гэтага кампазіта адбылося складанне асноў кампанентаў фразеалагічнай адзінкі *леж-* і *бок-*, значэнне якой увасобілася ў асобнай лексеме, а таксама, як і ў папярэдніх выпадках, скарачэнне ўтваральнай асновы дзеяслова *ляжаць*.

2. Асноваскладанне кампанентаў фразеалагічнай адзінкі, ускладненае афіксацыяй

У параўнанні з прааналізаваным спосабам асноваскладання з дапамогай матэрыяльна выражаных словаўтваральных сродкаў з’яўляецца найбольш прадуктыўным. Яно аб’ядноўвае лексічныя адзінкі розных часцін мовы: назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі, утварэнне якіх залежыць ад таго, які афікс далучаецца да асноў. У ТСБЛМ намі зафіксавана 8 складаных слоў, пры ўтварэнні якіх асноваскладанне ФА суправаджаецца афіксацыяй: *адзінагалосна, вярціхвостка, галавакружны, галаваломка, крывадушны, крыванівец, мімаходам, чалабітная*.

Лексема адзінагалосна *‘без ніводнага голасу супраць’* [4, с. 32] мае фразеалагічныя вытокі. Яна ўтварылася ў выніку аб’яднання слоў-

складнікаў фразеалагізма ў адзін голас ‘аднадушина, дружна, згодна’ [2, т. 1, с. 280] і суфіксацыі: кампанент *адзін(а)*- далучаецца да асновы другога кампанета *галос-* і з дапамогай суфіксаў *-н-* і *-а* ўтвараецца новае складанае слова, выражанае прыслоўем.

Слова вярціхвостка таксама правамерна, на нашу думку, лічыць прадуктам адфразеалагічнага словаўтварэння. Кампазітаўтваральныя магчымасці фразеалагізма круціць (вярцець) хвостом *прст. неадабр. ‘легкадумна наводзіць сябе, гуляць з многімі’ (пра жанчыну)* [2, т. 1, с. 541] рэалізаваліся ў працэсе ўтварэння складанага слова шляхам складання асноў *вярц-* і *хвост-* з далучэннем суфікса *-к-*. Лексема *вярціхвостка* выступае як кампазіт не толькі з фармальнага боку слова, але і ў сэнсавых і стылістычных адносінах.

Слова галавакружны, якое выступае ў значэннях: 1) ‘які выклікае галавакружэнне’ (*Галавакружная вышыня.*); 2) *перан. ‘надзвычайны, ашаламляльны’ (Галавакружны поспех.)* [4, с. 141] таксама з’яўляецца вынікам складання асноў *галав-* і *круж-* кампанентаў фразеалагізма кружыць (закружыць) галаву з дапамогай суфікса *-н-*. Першае з прыведзеных значэнняў складанага слова суадносіцца з адным са значэнняў фразеалагізма ‘*выклікаць галавакружэнне; туманіць, п’яніць*’, другое – са значэннем ‘*пазбаўляць магчымасці правільна разважаць, аб’ектыўна ацэньваць абставіны*’ [2, т. 1, с. 537]. Тэндэнцыя да лексікалізацыі ўстойлівага словазлучэння выклікала з’яўленне новага складанага мнагазначнага слова, якое выражае семантыку цэлага фразеалагічнага зварота.

Лексема галаваломка ‘*галаваломная загадка, задача*’ (*Задаць галаваломку каму-н.*) [4, с. 141] утварылася спосабам асноваскладання кампанентаў фразеалагізма ламаць (наламаць) <сабе> галаву (галовы) *галав-* і *лом-* ‘*напружана думаць, задумвацца, стараючыся зразумець, разгадаць што-небудзь.*’ [2, т. 1, с. 559] з далучэннем суфікса *-к-* і рэалізавала ў асобнай намінацыі цэласнае значэнне ФА.

Такім жа спосабам утварылася слова кывадушны ‘*поўны кывадушша, няшчыры, ілжывы*’ (*Кывадушны чалавек.*) [4, с. 303]. Асновай для яго ўзнікнення паслужыў фразеалагізм крывіць (пакрывіць, скрывіць) душой *разм. неадабр. ‘паступаць няшчыра, супраць свайго сумлення; кывадушнічаць*’ [2, т. 1, с. 543]. Разглядаемае складанае слова, раўназначнае ў семантычных адносінах фразеалагічнаму звароту, актуалізуе кампазітаўтваральныя магчымасці ФА шляхам складання асноў *кыв-*, *душ-* і суфікса *-н-*.

Лексема кывапівец ‘*бязлітасны, жорткі чалавек, прыгнятальнік*’ [4, с. 303] таксама з’яўляецца прадуктам адфразеалагічнага словаўтварэння. Як і вышэй названыя словы кывасмок і кывасос яна

ўзнікла на базе фразеалагізма піць (смактаць, высмоктаць, ссаць) кроў *‘бязлітасна эксплуатаваць, даводзіць да беднасці каго-небудзь’* [2, т. 2, с. 188]. Аднак у адрозненні ад гэтых слоў асноваскладанне пры ўтварэнні лексемы крывапівец суправаджаецца суфіксацыяй (-вец).

Вытворным ад фразеалагізма праходзіць (прайсці) міма *‘не звяртаць увагі, не рэагаваць на што-н., не заўважаць чаго-н.’* [2, т. 2, с. 212] з’яўляецца адно са значэнняў слова мімаходам. Гэта слова прадстаўлена ў двух значэннях 1) *‘праходзячы, праязджаючы міма’* (Мімаходам зайсці куды-н.) і 2) перан. *‘між іншым, выпадкова’* (Мімаходам сказаць.). Апошняе з прыведзеных значэнняў лексемы суадносіцца з семантыкай ФА праходзіць (прайсці) міма *‘не звяртаць увагі, не рэагаваць на што-небудзь, зусім не заўважаць чаго-небудзь’* [2, т. 2, с. 212], якая паслужыла базай для з’яўлення новага значэння ў слова мімаходам. Асноваскладанне ў дадзеным выпадку суправаджаецца далучэннем суфікса –ам.

У выніку лексікалізацыі фразеалагічнай адзінкі біць чалом *‘пачціва прасіць каго-н.’* (разм.) [2, т. 1, с. 96] утварыўся субстантываваны прыметнік чалабітная *‘у расіі да 18 ст.: пісьмовае прашэнне, скарга, якая падавалася на імя цара ці мясцовым уладам’* [4, с. 741]. У дадзеным выпадку адбылося складанне асноў кампанентаў кампазітаўтваральнай канструкцыі бі- і чал- і адначасовае далучэнне да іх суфікса –н-.

Літаратура

1. Аляхновіч М. М. Сістэмнасць беларускай фразеалогіі і моўны кантэкст // Беларуска-руск-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства: Зб. матэр. міжнар. навук. канфер., г. Віцебск, 22-24 красавіка, 1997 г.: У 3 ч. / Віцебскі дзярж. ун-т. – Віцебск, 1997. – Ч. 1. – С. 22-28.
2. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1993. – Т. 1. – 590 с.; т. 2. – 607 с.
3. Прыгодзіч М. Р. Словакладанне ў беларускай мове. – Мн.: БДУ, 2000. – 227 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мн.: БелЭН, 1999. – 784 с.

Кірду́н А. А. (Мінск)

ЛЕКСІЧНЫ СКЛАД СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА ГНЯЗДА

Фарміраванне лексічнага складу словаўтваральнага гнязда (СГ) непасрэдным чынам залежыць ад семантыкі зыходнага слова, таму што фактар уключэння яго ў значэнні матываваных з’яўляецца рашаючым пры высвятленні адносін вытворнасці. “Калі такая суадноснасць ёсць, значыць,